

Sonja legendája nyomában

Simin Magda

„Amikor 1944. májusában, a földalatti nyomdában készült *NASA BORBA* című lapban közzéttem, hogy Sonja Marinkovićot néphőssé avatták — harcos nőink közül másodiknak —, kimentem Surduk faluba, ahol huszonnyolc évvel azelőtt Sonja született. Noha a Szerémség ellen indított ellenséges offenzíva nyomasztó légkört teremtett, az egész falu ujjongó, ünnepi hangulatban volt. Az egész falut egy addig ismeretlen büszkeség és megalégedettség töltötte el, ez vértette fel az embereket azok ellen a szenvedések ellen, amelyeket a felszabadulásig még el kellett viselniük.

Az elvtársak megmutatták Marinković kovács, Sonja nagyapjának házárt és azt a kedves szőlőskertet a Duna fölött, ahonnan a kis Sonja elmerengett a Duna örök folyásán.

Az apró, törékeny, fél lábára kissé bicegő Sonja külseje mögött aligha sejthette bárki is azt a hősi jellemet, amelyről a legsúlyosabb órákban tanúságot tett. Személyes balsorsa nem hagyott rajta nyomot — rendkívüli derű sugárzott belőle mindig. Jellemzésére legmegfelelőbb a „kedves” kifejezés, ilyennek látta őt mindenki. E kedvesség, e csöndes bájosság alatt azonban törhetetlen erő rejtett...”

Jovan Popović
ZENA DANAS, 34. szám,
1945 júniusában

Kiegyensúlyozott fiatalság. Magas fokú intelligencia. Arányos, szép, de gyöngécské test, amelyet az élenkség tart hatalmában, kárpótlásul azért, hogy a mostoha természet kissé sántává tette jobb lábára. („Felismeritek sánta lábáról” — küldték felkutatására poroszlóikat a rendőrfelügyelők.). Könyvekkel, emberekkel, korszakunk legemberibb eszméivel barátkozik, majd

mind több föladatot kap Žarko Zrenjanin, Pap Pál, Svetozar Marković Toza, Stevica Jovanović, Čirpanov, Tulić és Branko Bajić körében, tehát olyanok mellett, akiket ma történelmünk is számon tart.

Nemes egyszerűség, női bájosság, minden merevségtől mentes gondolkodás és mélységes emberiség egyesült benne egy ritka határozottsággal cse-

lekedeteiben és állhatatos, kitartó akarással.

(„Kevesen munkálkodtak olyan odaadással a terebélyesedő egyetemista mozgalom látszólag jelentéktelen, mindennapi ügyein, mint Sonja — emlékezik róla egy helyen Djurica Jojkic, egykori harcos-társa —, s éppen ez a lankadatlan és szüntelen tevékenysége emelte őt fölébünk.”)

Minél tovább nyomozunk a gyér okmányok megsárgult lapjai között, minél többet hallunk róla az életben maradt harcosoktól, annál teljesebben fedezzük fel a háborút megelőző néhány utóbbi év eseményei mögött Sonja bájos, utánozhatalan mosolyát, merész gondolatait és határozott kezét.

A Svetozar Marković Toza szerkesztésében megjelent illegális *Slobodna Vojvodina* első száma azt írja Sonjáról, a kivégzése alkalmából közzétett cikkben, hogy többéves elnöke volt a Studenska maticának és a nőmozgalom ifjúsági alosztályának Noviszádon. Lapok, faliújságok és emberek tanúskodnak arról, hogy az 1939–40-ben szervezett beocsini és teszterai ifjúsági táborozás — a jugoszláv ifjúság merész vállalkozása, az ifjú kommunisták egy egész nemzedékének életre szóló élménye — nagyjából Sonja műve. Emberek mondják, rendőrségi jegyzőkönyvek pedig bizonyítják, hogy a Vörös Segély tartományi bizottsága Sonja közvetlen vezetése alatt működött. Az illegálisba vonult párttagok, a Franciaországba internált spanyolországi harcosok, a megannyi jugoszláv börtönben és gyűjtőtáborban sínylődő elvtársak segélyezése, családjaik állandó istápolása — a pártnak létfontosságú Vörös Segély — Sonja gondja. Szervez, fáradhatatlanul utazik és gyűjt. Közben szorgalmazza a nők mind fokozottabb bevonását a munkába, női alosztályokat alakít a szakszervezetekben, közvetlenül foglalkozik egy munkásnőcsoporttal, segíti a sztrájkmozgalmakat. Mindezt és az itt fel nem sorolt sok más munkát — a titoktartás és személyes biztonsága szempontjából ez túlságosan sok is volt — csöndesen, állhatatosan, gyakran háttérbe vonulva végezte. (Itt akaratlanul is eszembe jut Gordana Ivačković, Sonja harcos-társa és barátnője, aki oly gyakran igyekezett hangoskodásával és feltűnő fellépésével Sonja fölé kerekedni. Sonja nagyon hitt neki, és határtalan, talán naiv jósa sugallatára megbocsátotta neki kilengéseit.)

Nem véletlen, hogy a Sonjára való emlékezések mindig legendára hasonlítanak. A róla szóló mesék még életében legendává nőttek.

Legenda a Sonjával való első ismerkedésem is.

1938-ban vagy 1939-ben Kikindán — akkoriban a gimnázium népes SZKOJ-aktívájához tartoztam — hallottunk egy legendát Lidia Aldan udvari szobácskájáról. Lidia, első és legjobb elvtársnőm — úgy éltem vele, mint nővéremmel — abban az időben magasan fölénk emelkedett. Amikor a SZKOJ-ban végzett tevékenysége miatt kizárták a gimnáziumból, mélyen belevezett a komoly, nagy, illegális pártmunka vizeibe. Most meglepett bennünket: az összejövetelre egy ismeretlen, de nagyon rokonszenves elvtársat hozott. A beszélgetés hamar meghitt és szenvedélyes hangú lett, mint rendszerint. A banyakemencéhez támaszkodva, az asztal melletti padon és a magaslábú ágyon ülve, a félhomályban összebújva arról beszélgettünk — ki tudja, hányadszor —, hogyan kell viselkedni az osztályellenség előtt. Nem hivatalos hangon, hanem úgyszólván napirenden kívül, emberien, mint ahogy a legfontosabb életkérdésekről beszélnek. A görbehátú nagy kérdőjel súlyosan nehezedett ránk, noha egyesek igen biztosak voltak magukban.

Ekkor a szoba sötétjéből megszólalt az ismeretlen, de rokonszenves férfi, és a következőket mondta:

„Van egy elvtársnőnk, Sonjának hívják. (A földpadlós szobácska légrétege hirtelen megsűrűsödött, a kemencében forrt a tea; Lidia édesanyja, egy orosz asszony, mindig egy különleges, kábitó illatú teát főzött.) Az elvtársak törték a fejüket, felvegyék-e a pártba — törekeny, mint egy nádszál, kicsi és sánta. Megkérdezték tehát, hogy biztos-e magában, képes lesz-e elviselni az ütlegetet, ha szüksége lesz rá — mondja meg őszintén... senki se köteles vállalni a sanyarú illegális munkát. Sonja ekkor felemelte fejét, és nagyon egyszerűen ennyit mondott: 'Nem tudom, elvtársak, milyen lesz a magatartásom, még sosem kínoztak. Igyekezni fogok...'”

Őszinte válasz, mondták az elvtársak, s fölverték a pártba. És ugyanez a törekeny, sánta Sonja az első rendőrségi vallatáson példásan tartotta magát.

Így hangzott az első legenda Sonjáról. Figyelmeztetett bennünket: legyetek szerények! A legenda azonban az évek múlásával bővült, új mozzana-

tokkal gazdagodott. A háború kitörése előtt úgyszólván csodálatos színeket kapott. A SZKOJ-tagok szájról szájra adták, az első harcosainkról szóló legendákkal együtt.

Sonját ismét letartóztatták — sutogták —, súlyos vádakkal terhelik. (A konspiráció nem engedte, hogy pontosabban meghatározzák a helyet és az időt, később pedig sosem voltam képes ellenőrizni ezt a legendába illő, de hitelt érdemlő adatot Sonjáról.) Három elvtárs, három ifjú terhelte. A puskatussal és gumibottal egyszer már megtört embereket nehéz, szinte lehetetlen rávenni, hogy vonják vissza valomásukat, szedjék össze bátorságukat, és készüljenek föl új, még rettenetesebb kínzásokra. Sonjának sikerült a lehetetlen. A szembesítés alkalmával Sonjából — bár összeverve és megkékülve, szakadt ruhában, mezítelen, dagadt lábbal vezették elő — olyan erő sugárzott, szeme olyan mélyen, sőtén fénylett, hogy a fiatalemberek elszégyellték magukat, és megváltoztatták magatartásukat. Megtagadták az engedelmséget a rendőrségi ügynököknek, visszavonták vallomásukat. Bizonyítékok hiányában hamarosan mindannyiukat szabadlábra helyezték.

Sonját 1940-ben láttam először és utoljára, a teszterai ifjúsági tábortan. Látogatóba jött hozzánk. Nagyon nyugodtan állt egy nagy csoport lány között. Mosolya ma is melegít.

*

Dara Sonja Marinković néneje (férje után Langhofer) külön helyet foglalt el a Marinković családban. A korán édesanya nélkül maradt négy gyermek között ő volt a legidősebb, ismerte testvérei minden örömét és lelkének rezdülését, főleg Sonjáéit; neki anyja volt elhunyt anyja helyett, védelmezte és rejtegette, élelmezte és mosott rá. Ajnározta öccsét és húgait, apját és férjét, de leginkább és elsősorban Sonját.

Dara visszaemlékezése felidéz bennem egy nem is olyan régi, de olyan távolinak tűnő időszakot, hogy amit abból elmond, szinte történelemnek látszik.

— Édesapánk, Djordje Marinković családjá Szerémségből származik. Apai nagybátyjai közsímsert papok voltak Asanyában, csak édesapja, a mi nagyapánk — józan felfogású, életrevaló ember — nem akart szerzetesi diák lenni, hanem kitanulta a kovácsmes-

terséget, Szurdukban telepedett le, és a Duna melletti házában kovácsműhelyt nyitott. Djordjet, a fiát — a mi apánkat — a Sremski Karlovci-i gimnáziumban taníttatta, s mivel a kovácsműhely csak kovácsműhely volt, a gimnázium elvégzése után nem küldhette Bécsbe, sem Pestre, hanem a karlovci papnevelőbe íratta, ez ekkoriban teológiai karnak számított. Apánk tehát, nem kerülte el nagybátyjai sorsát, és nem menekült meg a családi hagyomány kényszere alól, a papnövendéki ösztöndíj fejében kötelezettséget vállalt, hogy tíz évig szolgálja az egyházat, mégpedig szlavóniai parókiákban. Így hát mind a négy gyermeke — Milenko öcsém, Vida és Sonja nővérem meg én — Szlavóniában született, Sztrizsevicán, Kamenica község, Pakrac járás. (Mivel Sonja gyermekkorának nagy részét Szurdukban töltötte el, Jovan Popović, aki egyébként kiválóan írta le Sonját, azt hitte, hogy húgom ebben a szerémségi faluban született. Tulajdonképpen nem sokat tévedett, egész családunk szerémségi, mi idevalósiaknak érezzük magunkat, noha Szerémség határain kívül születtünk.) Szlavónia hegyei közt, a Papuk és Pszuny lankáin szétszórt vadregényes falvakban látuk meg a napvilágot. Apám parókiájához tizenhét ilyen falu, néhány házból és egy templomocskából álló falucska tartozott. Sonja 1916 júliusában született. Ő volt családunk legfiatalabb; negyedik gyermeke. Édesanyánk rávette apánkat, hogy mindennapi lelkes munkája mellett tanuljon jogot, hátha jogási minőségben nagyobb városba kerülhet, hogy iskoláztassa négy gyermekét.

— Édesanyánk Szremszki Karlovcin született, a Šajković családban, egy szép vajdasági szerb kultúrhagyományokat őrző, abban az időben ritkaságszámba menő értelmiségi családban. Apja és Ivan Šajković mérnök, második nagyapánk nevéhez fűződik a sztrazsilovói Branko-emlékmű tervrajza és építése. Édesanyánk Pesten és Zomborban járt iskolába, az utóbbiban tanítóképzőt végzett. Gyöngéd anyja és intelligens asszony volt. Szelleme — a pajtasság és meghittség, az asztal melletti hosszú irodalmi beszélgetések szelleme — örökre rányomta bélyegét családunk szellemére. A mi házunkban úgy ismerték Laza Kostićot, Zmaj Jovánt, Veljko Petrovićot, mint-ha oda tartoztak volna. A róluk szóló számtalan anekdotát annyiszor és olyan

színesen mesélték, hogy az unokák is emlékeztükbe vették, s ma is emlegetik Laza bokorbabját. Édesanyánk tehát nem akart beletörődni a vidéki parókia életmódjába, gyermekeinek ennél többet, tisztábbat és szebbet kívánt nyújtani.

— Az első világháború ismét fordulópontra felé közeledett, a szövetségesek új offenzívát indítottak, a letiport Szerbia pedig nagy szövetségese, Oroszország felé tekintett, tőle remélve segítséget tragikus helyzetében. A polgárok s apánk olyan lángolón óhajtották országuk függetlenítését Béctől is, Pesttől is, hogy családjuk utolsó és legfiatalabb gyermeke orosz nevet kapott: Sofija — Sonja. A várakozás jegyében keresztelt Sonja élete tehát az események furcsa összjátéka folytán az első naptól kezdve Oroszországhoz fűződik. Oroszország hamarosan maga is szimbóluma lett valaminek, ami évtizedeken át lelkesített minden becsületes embert Szerbiában és azon kívül is.

— A háború befejeztével megszűnt apánk kötelezettsége Szlavóniában. Letörlesztette azt a tíz esztendő, amivel a Szremszki Karlovci-i papnevelőnek tartozott. Átköltöztünk Szremszka Racsára, majd Borovóra, még mindig a parókiára, mert apám még nem fejezte be jogi tanulmányait, noha szorgalmasan vizsgázott a zágrábi jogtudományi karon. Egy esemény azonban, amely 1919-ben játszódtott le Borovón, édesanyánk fellépése nélkül is eldöntötte további sorsunkat.

— Jöttek Oroszországból a hadifoglyok, nagyobbára parasztok. Tele voltak élménnyel a forradalomról, melynek akaratlanul is részesei voltak. Egyesek nyilvános gyűléseken és özszejöveteleken beszéltek nagy élményeiről. Szavaik meggyőzőek és a hatalomra nézve veszélyesek voltak. Egy nap apánk nagyon izgatottan tért haza a városból. A csendőrök megbotoztak egy embert, aki a téren az orosz forradalomról beszélt. Noha apánk papi ruhában volt, fölindultan és fölháborodottan védelembe vette a bántalmazott embert, tiltakozott az emberiség nevében, de különösebb eredményt nem ért el. „Mégiscsak borzasztó, hogy az embereket a téren nyilvánosan botozzák Oroszország miatt! Tegnap még úgy néztünk erre az országra, mint az istenre” — mondta, és egész nap nem volt képes megnyugodni. Szokatlan volt abban az időben, hogy egy pap így viselkedjen.

A helybeliek ezt nem bocsátották meg neki. A következő papválasztáson (akkoriban a hitközségi előjárók választották a papot) nem választották meg. Ugyanabban az esztendőben rövid betegség után meghalt édesanyánk. Egy hirtelen jött, gyorsan elhatalmasodó tüdőbaj örökre elragadta tőlünk.

— Ekkor tíz esztendő voltam, Sonjica két és fél. Még egy évig Borovón maradtunk. Édesanyánk halála után egyszerre Sonja lett a család központja, figyelmességünk és gyengédségünk tárgya. Ezekben a szomorú napokban mindenki kötelességének érezte, hogy szeretetével pótoja a kislány nagy veszteségét. Mint legidősebb nővére, én életem végéig testvére is, anyja is leszek, annál is inkább, mivel érzékeny szervezete sok ápolást és gondosságot kívánt.

— Utána Zomborba mentünk. Apánk abszolválta — még egy év, és diplomálni fog a szubotikai jogtudományi karon —, kiugrott, és a zombori megyeházán jegyzői állást kap.

— Az osztrák-magyar monarchia, mint ismeretes, mély, írástudatlansággal és elmaradottsággal megjelölt nyomot hagyott a birodalom leigázott népeiben. A szerb értelmiség igen kis számú volt, közigazgatásra képzett ember pedig úgyszólván nem is akadt. Apánk tehát nagyobb megrázkódtatás nélkül vészelté át a kiugrás válságát. Mint polgár és jogász Zomborban valóban nagy tekintélyt szerzett.

— Gyermekkorunk további napjait tehát Zomborban töltöttük. Egy tágas házban laktunk, a Bajai út 40 alatt. Széles utca ez, dupla fasorral, a vasútállomástól a központba vezet, ma Tito marsall utca, a ház száma ugyanaz: 40, az utca világos, pázsitos, sok fa és sűrű bokrok ékesítik, a bokrokon ezer meg ezer fehér virág.

— Sonja óvodába járt. Még mindig élenken emlékszem arra a szívdobogató látványra, amikor ez a kis, törékeny gyermek, táskával a kezében, sietett, csaknem futott az óvodába, a virágborult utcán, a pázsiton pedig gyermekek futkostak. Az első naptól kezdve nagyon fontos és figyelmes volt, hogy ne okozzon csalódást az óvónőnek, akihez mindjárt ragaszkodóvá vált. Az óvónő szintén nagyon megszerette ezt az anyai szívre vágyó, a család minden melege ellenére is elveszett gyermeket.

— Ugyanilyen odaadóan és mélyesen szerette meg Sonja a tanítónőjét

is, amikor a következő esztendőben elindult az első osztályba. Ez az asszony fogalom lett házukban, és hosszú éveken át mindenki szeretettel beszélt róla. Zombor már rég mögöttünk volt, Sonja tanítónője* azonban még mindig bennünk élt, mintha hozzánk tartozott volna. Sonja még egyetemista korában is el-elment hozzám, hogy megörvendeztesse, elbeszélgessen velem, mi pedig húgom halála után is kötelezően meglátogattuk, ha Zomborba vetődünk.

— Első elemista korában Sonja beiratkozott a cserkész-szervezetbe. Mi, többiek is cserkészek voltunk, Milenko fivérünk pedig a szervezet vezetőségének is tagja volt. Sonja még első osztályos korában — bár a szervezet legfiatalabb tagjai, a méhecskék közé tartozik — szintén bekerül a zombori cserkészek vezetőségébe. Van egy fényképem is erről a szokatlan vezetősről, ott van a csoportban, több elvtársunk között, Milenko és Sonja is. A cserkészek szervezete nemzetközi volt, s abban az időben ez volt az egyetlen, amely nem tett különbséget a nemzetiségek között. Rajta kívül csak két szervezet működött: a Szerb Szokol és a Horvát Szokol. Egyiknek is, másiknak is szigorúan nemzeti színe volt.

— A zombori cserkészeknek abban az időben üdülőjük volt Cavtaton. Néhány évig mind a négyen ott nyaraltunk: Milenko és a három lánytestvér. Zomborban akkor nagyon kevés család engedte leánygyermekait nyaralóba. Mások voltak az utazási körülmények is. A felfogások is sokkal konzervatívabbak voltak. Mi azonban mindig a cserkészekkel tartottunk. Nemesek a tengerre mentünk, hanem évközben kirándultunk Zombor környékére, a bezdáni erdőbe. Ez a természettel fenn tartott meghitt kapcsolat rányomta bélyegét Sonja egész gyermekkorára és ifjúságára. Hazánk lenyűgöző szépsége belopakodott lelkébe, gondolataiba. A természet rugalmassá és ellenállóvá tette gyöngécske testét, szellemét pedig tisztává és nyíltá. Az a közvetlenség és természetesség, amellyel Sonja és Milenko az üdülőben pajtásaikhoz viszonyultak, tartósan megmaradt az emberek iránti magatartásukban. Az emberek mindig és mindenütt szerették őket, szerették egyszerűen és ellenállhatatlanul.

— Minden nyáron, a cserkészekkel való táborozás után Paja nagyapánkhoz, a szurduki kovácsmesterhez men-

tünk, szőlőjében töltöttük el a vakáció megmaradt részét. A Duna fölötti dombon, nagyapa szőlőjéből rendkívüli látvány tárult elénk Bánát és Bácska áttekinthetetlen rónaságára. Nagyapánk összebarkácsolt nekünk egy padot, és odaállította a szőlőskert végébe, közvetlenül a Duna fölött. Köréje vesszőt font, hogy le ne zuhanjunk a mélységbe. Ezen a padon olvastunk, meséltünk, egymás mellett ülve, vagy játékkal töltöttük napjainkat. Kilátótornyunkból látható volt Titel, Szlan-kamen meg a Tisza eleven fehér szalagja, ahogy a Dunába torkollik, és köröskörül még tizenhárom falu is. (Emlékszem, mint számoltuk őket gyermekien, s akár a madarak, élveztük a messzeségeket és a látásnak ezt a szabadságát.) Sonja is nézelődött és élvezett. Az ő gondolataiba azonban hamarosan belopakodott egy másik tényező is. Ez a gyönyörű vidék, ez a tágas istenadta táj sehogyan sem volt összhangban Szurduk életével meg a tizenhárom faluével, amely tornyaival és harangzúgásával a növényzetből kiemelkedett. Éles szemmel, kitartó figyelemmel nézte a vidék népet, s látta, hogy hangyszorgalommal dolgozik ezen a termékeny, zsíros földön, de szűkösen, tudatlanságban él, képtelen saját magán segíteni.

— A mi Paja nagyapánk, ez a keménykötésű ember — erős és szellemes volt, mesélik a szurdukiak — furcsa dolgokat tudott mesélni. Csodálatosan józan gondolkodású és eszes volt értette a módját, hogyan kell lekötni és foglalkoztatni bennünket, napjainkat hasznos munkával és szép szórakozással kitölteni. (Házában, de a miénkben sem ismerték a kártyát, sem a részegséget. Ritka pihenőóráit velünk töltötte, sakkozva vagy könyvet olvasva.)

— „Úgy irányítsd az eseményeket, hogy akaratom szerint fejlődjenek, ne hagyj, hogy magukkal sodorjanak” — ez volt életbölcességének veleje, ezt szokta mondani, amikor szóba kerültek a szomszédok és ismerősök bajai, gondjai, inségei meg küszködései. — Irányítsd az eseményeket! — Sonja sokáig el tudott gondolkodni azon, hogyan kellene olyan mederbe terelni az eseményeket, hogy ez a nép másképp éljen.

— Gyermekkorának és kora ifjúságának ezekben a napjaiban született

* „Sonjina gospodja” — így nevezték a Marinković családban. A fordító nem talált rá magyar megfelelőt. (K. T. megjegyzése)

meg benne az a kívánság, hogy agronómus legyen. Másképp kell dolgozni! A szántókon is, a szőlőskertekben is, meg egyebütt! Ezekből a napokból ered az az elképzelése (Sonja éppúgy magában hordozta ezt a víziót a Duna fölött, mint fővárosi szűk diáklakásai-ban), hogy egy nap traktorra ül, piros kendőt köt a fejére, a kendő sarkai a vállára hullanak, ő meg szántani fogja a fekete humuszt, mely bár termékeny, mégis olyan szűkösen táplálja gyermekeit.

— „Határozd el, hogy meg kell tenned!” — hangzott Sonja és a mi fülünkben nagyapa korholása és tanácsa. „Határozd el, hogy meg kell tenned!” — Sonja már akkor elhatározta, hogy agronómus lesz. Amikor aztán kitűnt, hogy ez nem elég, mind nehezebb feladatokat tűzött maga elé, mi pedig követtük (s nem ő bennünket). „Sonja azt mondta, hogy kell” — mondogattuk. Így lett nagyapánk szava Sonjáé, az övé pedig: fogalom. Kell!

— Am térjünk vissza egy pillanatra Zomborba, ahol Vida testvérem és én tanítóképzőbe jártunk. (A család elhatározta: mi ketten tanítóképzőbe megyünk, Milenko meg Sonja pedig egyetemre, többre nem telik). Sonja befejezi az elemi iskolát. Örözm azt a könyvet, amelyet ajándékba kapott a kitűnő tanulásért. A szerb fiatalság *Golub* című lapjának 1892. évi száma tartalmazza.

Dara kinyitja a könyvet. A szobában csönd. Az első oldalon ez áll: Sofija Marinković, a negyedik osztály kitűnő tanulójának ajándékul és emlékül, az Állami Női Tanítóképző Gyakorló Iskolája. Zombor, 1926 júniusában. Aláírás: Lepasava Bikor.

— Sonja elbúcsúzott tanítónőjétől, a tanulást a gimnáziumban folytatta. A kisérletésin ismét könyvvvel jutalmazták, mégpedig Vasa Stajic haladószellemű könyvével Svetozar Miletić-ről. A zombori gimnázium legjobb tanulója volt abban az esztendőben.

— Ebben az időben én már nem voltam otthon. A tanítóképző befejeztével Baranyában kaptam állást, majd Szontán, Zombor közelében, utána Csantavéren voltam tanítónő. Vida szintén befejezte a tanulást, s ezen a szép pályán tevékenykedett Bácska Palánkán, később pedig Becskereken (ma Zrenjanin). Sonja tanulásának eről az időszakáról nagyon kevés maradt az emlékezetünkben. Húgom továbbra is cserkészkedett. Részt vett a gimnázium önképzőkörének munkájá-

ban is, és igen tehetséges tollforgató-nak mutatkozott. Stílusa és kifejező-eszközei mind érettebbek és színesebbek. Később, a noviszádi gimnáziumban közreműködik egy középiskolás irodalmi lap megindításában is. Jóval később, a súlyos háború előtti években, amikor gyakoriak lettek a letartóztatások és az üldözések, apánk megkísérelte rábeszélni, hogy foglalkozzék írással, mert féltette egészségét és életét. Én ebben tőlem telhetően támogattam, Sonja azonban a saját útján haladt. Jól látta, hogy sem az agronómia, sem az irodalom nem oldja meg korunk fájdalmas és égető kérdéseit, és ezért apánkat csak egyszerű, de igaz szavakkal vigasztalta: „Az áldozatok elkerülhetetlenek”.

— Nem voltam családukkal akkor sem, amikor Noviszádra költözött. Apánkat áthelyezték a báni hivatalba felügyelőnek, mivel harmincban vagy harmincegyben a megyéket megszüntették, s helyettük bánóságokat szerveztek. Sonja beiratkozott a noviszádi leánygimnázium ötödik vagy hatodik osztályába. Családuk a mai Sonja Marinković utcában, a Duna közelében, Jakovljević doktor házának második emeletén egy tágas, ötszobás lakást kapott, nagy hall-lal. Az első években Sonja itt egyedül élt apánkkal és mostohaanyánkkal, Danica asszonnyal. Apa még Zomborban nősült meg, ismét tanítónőt választott élet-társul, egy nagyon jó és derék asszonyt. Mostohaanyánk értette a módját, hogy gondját viselje, mégpedig igen jól viselje gondját négy olyan gyermeknek, akit nem ő hozott a világra. Danica asszony egy nekünk idegen szellemű iparos családból származott, s bár jó volt hozzánk, mi négyen egy csöndes frontot alkottunk felfogásai és szokásai ellen, szabadabb elveket vallottunk, mint ő meg a vele egyvágású emberek. A házuinkban honos jó kedély és összetartás azonban sosem került veszélybe. Sosem hangzott el köztünk kemény szó. Danica asszony túlzásairól, vizitjeiről és arról a követeleséről, hogy a portörülésben hiba ne legyen, Sonja enyhén tréfálkozva mesélt, jóindulatúan és harag nélkül, mert Danica asszony nagyon szerette őt.

— Szegény Danica asszony korán, túlságosan korán halt meg, még 1935-ben. Mivel nem volt, ki viselje gondját otthonunknak, a következő esztendőben áthelyeztettem magam Noviszádra. Ismét apánk és Sonja körébe kerültem. Noha húgom akkor már az egyetemen

volt, oly gyakran járt haza, hogy sűrűbben lehettünk együtt, mint a korábbi esztendőben. Ekkor meglepődve vettem tudomásul, hogy Sonja élete nagyon megváltozott.

— Igen — mondja Dara élénken —, képtelen vagyok teljesen megmagyarázni ezt a változást. Jelleme és törekvései, olvasmányai, szabad szelleme ugyan sok mindent megmagyaráznak, de a közvetlen hatás kívülről jött.

— Sonja Noviszádon is feladatokat vállalt a cserkészszervezetben. Itt és a nyaralásokon megbarátkozik több haladó szellemű noviszádi fiatalal. Legtöbbet Radomir Radujkovval barátkozott — mi mindannyian Bricának hívtuk; gitárjáról és hegyes szakálláról volt közismert. (— Miért visel szakállt ez a Brica? — kérdeztem egyszer Sonját. — Talán azért, hogy Leninre hasonlítson — mondta, és nevetett. — Végtére is, miért ne akarnának az emberek Leninre hasonlítani?) Radomir Radujkov talán többet mesélhetne az akkori Sonjáról.

— Húgom lassan kinő a családi körből. Egyénisége Belgrádban alakul ki teljesen. Valahányszor hazajön, hogy az ifjúsági és az egyetemista szervezet ügyeit intézze, mind világosabban látjuk, milyen határozottan tud bánni az emberekkel, hány barátot és ismerőst szerzett, s hogy nem erőszakos eszközökkel hat rájuk, hanem egyéniségének tüzevel, meggyőződésének erejével.

— Azt a szót, hogy „Sonja azt mondta”, már nemcsak családunk körében hallhattuk. Sonja utasításait, határozatait azok is végrehajtották, akik egy elvet vallottak vele, meg azok is, akik nem értettek egyet vele. Hatalmának és hatásának első kézzelfogható bizonyítékát egy tragikusan elhunyt iskolatársnőjének temetésén láttuk. Sonja már egyetemre járt, amikor Mara, a gazdag és tekintélyes dr. Moč lánya beleszeretett egy „alacsonyabb rangú” férfiba. Mara „méltatlan” szerelmének társadalmi botrány vetett véget: a fiatalok a halálba menekültek. Amikor ezt megtudta, Sonja hazajött Belgrádból, összehívta a vele egyívású lányokat, és elmondta nekik véleményét az esetről. A temetőben a lányok odavezették Sonját a nyitott sírhoz, hogy elsőnek búcsúzzon el az elhunytól. Sonja az óriási tömeg előtt megbélyegezte azt a társadalmat, amely fiatalon a halálba taszította Marát. Amikor a pap meglátta a hivatlanul megszólaló Sonját, felháborodott; is-

merőseinek a temetés után elmondta, hogy majdnem beleszédült a sírba, amikor meglátta Sonját.

— Csehszlovákia válságos napjaiban, a cseh könyvkiállítás idején (a kiállítást a Sloboda szálló, a mai JNH-otthon termében rendezték meg), a Noviszádot izgalomba ejtett ezzel kapcsolatos rendezvények és tüntetések alkalmával lakásunkon, Jakovljević doktor házában, mindennaposak voltak a megbeszélések. Sonja hosszabb időre hazajött Belgrádból, és szobája — lakásunk végében — az eseményeket irányító „vezérkar” egyik központja lett. A házban ekkor már mindenki tudta, hogy Sonja a haladó mozgalomban tevékenykedik, ő ezt nem is titkolta. Sem apánk, sem a család bármely tagja nem vetette ezt szemére, olyan természetesen és magabiztosan viselkedett. Jóság és meggyőződés sugárzott belőle. Mindenki kötelességének tartotta, hogy segítse. Még a háztulajdonos is sejtette, hogy házában meg nem engedett és veszélyes dolgok történnek, annyi ember járt hozzánk. Sonját ebben a lakásban két ízben is letartóztatták. A csendőrök és a titkosrendőrök nem egyszer gorbáskodtak a házmesternél az éjszakai házkutatások alkalmával. Míg Sonja fogházban volt, a rendőrség állandóan figyelte a házat (emlékszem rá, hogy hol a kapuban, hol a poliklinikánál álltak, s nem vették le rólunk tekintetüket). S mégis, sem a házmesterné, sem a háztulajdonos nem méltatlankodott, senki sem akart bennünket a lakásból eltávolítani.

— Dolgozott nálunk egy szlovák asszony. Végtelenül szerette Sonját. Kislánya szintén velünk élt. Az asszony azt az utasítást kapta Sonjától, hogy ha valaki csönget, nyisson ajtót, és hívja őt. Sonja a jövevényt, hovatartozásának megfelelően vagy a szalonba vagy a „vezérkari” szobába vezette. Egy nap az asszony egész délelőtt nyitogatta az ajtót ismeretlen, szűkszavú és titokzatos emberek előtt, aztán délben az asztalnál már nem bírta ki, hogy meg ne jegyezze: „Ma olyan forgalmas volt a lakásunk, mint a községháza”. Nem tudtuk, helyes-e vagy méltatlankodik, az azonban bizonyos volt, hogy nagyon aggódott Sonjáért. Mindenki nevetett rajta, mert a legtalálhatóbban festette le a helyzetet. Egyébként szívesen kelt fel éjszaka is, ha Sonja későn érkezett haza Belgrádból vagy valamilyen értekezletről, jó-

kedvüen vacsorát készített neki, csak-hogy kedvére elbeszélgesse vele. Amikor Sonját első ízben tartóztatták le, összeszedte minden tudományát, hogy Sonjának minél izletesebb ebédet főzön. Kislánya — majdnem elveszett a bő szlovák szoknyácskákban — az étel-hordóban iskolánkba hozta az ebédet (akkoriban a tanítóképző gyakorló iskolájában tanítottam, az Iskola utcában), én meg átvittem a rendőrségre, velünk átellenben.

— Az első napokban csak azt engedték meg, hogy ételt vigyünk Sonjának, később azt is, hogy meglátogassam. Húgom mindig higgadt volt, családunkért aggódott csupán. Tudni akarta, hogy vettem-e fehér cipőkét tavaszra a kis Lilának, kétéves lánykámnak. Ezt többször is szorgalmazta. Megpróbáltam másra terelni gondolatait, nem tudván, milyen fontos neki, hogy a kis Lilára és fehér csipőcskéjére gondoljon. Apánk is meglátogatta. Őt egy évvel azelőtt büntetésből áthelyezték Macedóniába, a „jugoszláv Szibériá”-ba, azért, mert Sonja részt vett a cseh-szlovák válsággal kapcsolatos eseményekben. Szkoplyében kapott beosztást, közigazgatási feladatkörben, s most eljött, hogy megtudja, mivel terhelik Sonját, súlyos-e a vád. A rendőrfőnök az irodájában fogadta, s noha apa csak a letartóztatás okát tudakolta, ő — kollégája előtti zavarában vagy pusztán cinizmusból — nyomatékosan közölte vele, hogy Sonjához hozzá sem nyúltak, lánya jó kezekben van.

— Sonjával együtt akkor letartóztatták Mila Brkićot és Koča Kolarovot is. Mila tudja, milyen „jó kezekben” volt Sonja.

— Azokban a hónapokban — 1940 tavaszán — liberális hullám árasztotta el az országot, Jugoszlávia kereskedelmi egyezményt kötött a Szovjetunióval. Ez a két mozzanat meg Sonja csoportjának jó magaviselete kedvezően hatott; a bíróság még azon a tavaszon fölmentette őket. Noha tudtuk, hogy kiengedik, Sonja váratlanul érkezett haza. „Nem is vártatok — mondta neheztelés nélkül —, Koča édesanyja pedig egész nap a parkban ült, és állandóan a rendőrség ablakait fürkészte, hátha meglátja a fiát”. Bántott a dolog, Sonja azonban hamar feltalálta magát, megmosakodott, tiszta fehéreneműt és ruhát öltött, aztán mindannyian körben letelepedtünk szobájában a padlóra, ő meg mesélt. Elmondta,

mi mindent tudnak a noviszádi fogdmegek. A lábánál fogva felakasztották, majd kezét-lábát egymáshoz kötötték, botot dugtak végtagjai közé, s tehetetlen gombolyagként vonszolták a padlón, görgették; botozták talpát, egész testét. „Tudod — mondta a padlón ülve könnyfátyolos szemmel — míg vertek, mindig arra gondoltam, ami életemben a legszebb volt. A szép gondolatok erőt öntenek az emberbe”.

— Mintha mindent elmondott, megmagyarázott volna, befejezte meséjét. Sokáig ültünk még így, és gondolkoztunk. „A szép gondolatok erőt öntenek az emberbe”. Sonja szavai mélyen a tudatomba vésődtek, egész életemben ezek vezéreltek. Amikor a megszállás alatt letartóztattak, a legnehezebb pillanatokban, s később is, az élet minden megpróbáltatása alkalmával felidézttem Sonja szavait, és gyermekeimnek is állandóan azt tanácsolom, hogy szívleljék meg nagynénjüknek ezt az igazságát. Sonja valóban makulátlan volt, nem terheltek komplexusok és nem fűtötték beteg ambíciók, nem marta bizalmatlanság és gonoszság. Nagyon szerette az embereket, szeretett elvtársait, és megingathatatlan volt eltökéltségében, hogy harcol érdekeikért. Erejét gondolatainak ebből a tisztaságából merítette.

— Közvetlenül ez után a letartóztatás után alkalmam volt meggyőződni róla, milyen erővel sugárzott belőle a jóság, s hogy még börtönőreit is lenyűgözte. Néhány nappal kiszabadulása után együtt mentünk az utcán. Egy fiatal rendőr jött velünk szemben. Egy kissé zavarba jött, elpirult, de roppant szívélyesen köszönt Sonjának. Még meg is kérdezte: „Hogy van?”

— Sonja ugyanolyan szívélyesen fogadta köszönését. Elmondta, hogy ez a fiatalember gyakran örködött magánzárkája előtt. Celláját rács választotta el a folyosótól. A fiatalember — boszniai parasztfiú — valamivel szórakoztatni akarta az elgyötört lányt, aki a fájdalomtól és kimerültségtől gyakran mozdulatlanul hevert a padlón; azt nyújtotta neki, amit tudott: órák hosszat népdalokat szavalt a rács előtt, szebbnél szebbeket, feltárta előtte szülőföldjének, annak a vadonnak a lelket, amelyben a népképzlet napjainkban is csipkefinom költeményeket szül.

— Ugyanazon a nyáron Sonját ismét letartóztatták. Akkor odahaza volt Milenko fivérünk is, ő megsejtette a kö-

zalgó bajt. Este, lefekvés előtt azt mondja hűgomnak: „Sonja, régen nem jártak nálunk ismerőseink”. Sonja csak elnevette magát, mert nem gondolta, hogy veszély fenyegeti. Még ugyanazon az éjszakán, vagyis virradatkor, eljöttek érte, s egyenesen a belgrádi glavnjačába vitték.

— Igen, pontosan tudom, mi történt, Sonja később elmesélte. A rendőrség a vasútállomáson letartóztatott egy elvtársnőt — a neve nem fontos — egy nagy bőrönd pártanyaggal. Rokonai közül valaki ostobaságból vagy félelemből azt mondta a rendőrségen, hogy a bőrönd Sonjától származik. Hűgomat letartóztatták, de semmit sem tudtak meg tőle, ő visszautasított minden gyanút. A vizsgálat nem mozdult el a holtpontról, de Sonját nem engedték szabadon. Még azt sem engedélyezték, hogy meglátogassuk. Nagyon súlyos állapotban lehetett. Csak Milenko fivérünk utazott át hetenként egyszer Belgrádba, hogy élelmet vigyen neki. Én is vele akartam tartani, de ő nem engedte. Ekkor már végzett építésmérnök volt; itt, Noviszádon dolgozott, saját vállalatában.

— Sonja, amikor végre szabadlábra helyezték, sokkal meggyötörtebben és soványabban tért haza, mint a tavasszal a noviszádi rendőrségről. Barna, mandulavágású szeme megnyúlt, kicsiny arca eltűnt. Am nem sokáig lábadozott. Dolgoznia „kellett”...

— A következő esztendőben, 1941-ben, amikor ismét letartóztatták elvtársainak egy csoportját (köztük volt Toša Tišma is), ő ellene is kiadták az elfogatási parancsot. El kellett tehát gyorsan rejteni, biztos helyre, nem engedhették meg, hogy újra kínozzák. Elhatároztuk, hogy kicsempésszük Noviszádról. Milenko persze nem vihette el autóján, mert feltűnt volna a forgalmi rendőröknek, ezért megkérte egyik barátját, segítsen Sonján. Barátja — aki mérnök és tartalékos tiszt volt — eljött Sonjáért, és autón elvitte Szremszka Mitrovicára, egy másik mérnökhöz, Jovan Rakićhoz, aki neki és Milenkónak évfolyamtársa volt. Sem Rakić, sem a felesége nem tartoztak abban az időben a mozgalomhoz. Aggódtam Sonjáért, s megkérdeztem Milenkót, hogyan hagyta hűgomat ezeknél az embereknél. „Egyszerűen — mondta —, Sonjának mindenütt jó hire van. A házban senki sem kérdezte, miért kell ott maradnia és meddig. Sonja ott biztonságban van”.

— Hűgunk később átment Belgrádba, ott rejtőzködött egy ideig, de erről nem mondhatok semmi közelebbit.

— Mielőtt elmondom utolsó találkozásomat Sonjával, előre kell bocsátanom, hogy 1940-ben diplomált a Belgrádi Egyetem Mezőgazdasági és Erdészeti Karán. Bár roppant nagy volt az elfoglaltsága, rendszeresen vizsgázott. Ez a kiváló teljesítmény nemcsak rendkívüli intelligenciájának köszönhető, hanem erős akaratának és szorgalmának is. Itt helyezkedett el, Noviszádon, a Mezőgazdasági Kísérleti Állomáson. A vetőmag-osztályon kapott munkát. Egykori munkatársai ma is emlékszenek rá, milyen lelkiismeretes volt, s hogy egy alkalommal összetűzött az igazgatóval egy munkás miatt. Ekkor azonban nagyon súlyos napok köszöntöttek ránk, következtek a letartóztatások, majd az illegális. Munkahelyén mindössze néhány hónapot töltött, talán egy telet és egy rövid, nagyon rövid tavaszt.

— Utoljára 1941. június 24-én láttam, két nappal az után, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót. Akkoriban már hetek óta Bánátban munkálkodott, szervezte a fegyveres fölkelést. Belgrádból érkezett Noviszádra, s az ágyban talált. Teljesen el voltam veszve. Második gyermekem, Vjera születését vártam, de olyan súlyos lelkiállapot gyötört, hogy nem volt erőm a szüléshez. Az egész család széthullott. A háború mind hevesebben dúlt, hazánk feldarabolva, megszállva. Nagyon tisztán láttam, mi vár Sonjára, elvtársaira, s végül mindannyiunkra. Az egyedüllét fokozta bizonytalanságomat. Apánk Macedóniába való távozása után a Jakovljević-házbeli lakásunk túlságosan nagy lett számunkra. Férjem és én egy kisebb lakásba költöztünk, Milenko és Sonja szintén. Milenko később megnősült, Sonja elment. Mellettem aznap, amikor Sonja megérkezett, csak a bábaasszony tartózkodott.

— Mihelyt belépett, odaült mellém, s nem hagyott el egész éjszaka. Jelenlétének tömredéket, talán az életemet köszönhetem. Mindazt, amit nyújtottam neki az életben, amit érte és miatta meg elvtársaiért tettem, mindazt visszaadta azon az éjszakán. Reggel öt órakor megszülettem gyermekemet, de úgy rémlett, hogy nincs benne élet. A nehéz szülés túlságosan megviselte. A bábaasszony az ágyra fektette, masszírozta, ütögette arccsokáját, s talán

már sorsára bízta volna, Sonja azonban felfedezte a visszatérő élet alig látható jeleit, s kezével intett a bába-asszonyoknak, hogy folytassa a mentést. Amikor végül felhangzott Vjera első sírása, Sonja odalépett hozzá, és azt mondta: „Kisbaba, jó embernek kell lenned!” Ismét hálára kötelezett bennünket. S ennek a Sonjának, aki rop-pant elfoglaltsága ellenére ott tudott lenni mellettem mind a két szülésnél; aki elment Bácska Palánkára testvérünkhöz, hogy jelen legyen első gyermeke világrajövetelénél; aki olyan szenvedélyesen és mélységesen szerette a gyerekeket, ennek a Sonjának nem adatott meg, hogy neki is legyen gyermeke.

— Amikor megvirradt, elindult a városba a maga útjain. Tudom, hogy találkozott Cirpanovval, s egész nap megbeszéléseken, értekezleten volt, másnap pedig visszautazott Belgrádba, majd onnan az ő Bánátjába. Elment örökre, de ugyanúgy örökre velem maradt, meg fivéremmel is. Aztán nem sokkal Sonja után Milenko is elesett.

— Nem bánom, elveszem ezt is.

Beszéltetem Dárát, noha szemmel láthatóan nehezére esik az emlékezés ezekre a fájó eseményekre. Sebei mind erősebben sajognak.

— A megszállás egyre elviselhetlenebbé vált. A Radnička utcában laktam, a két gyerekkel. Milenkótól — ő feleségével és fiacskájával élt — mindössze néhány ház választott el. Munkája és a letartóztatás veszélye miatt tulajdonképpen többet tartózkodott Belgrádban, mint Noviszádon. Néhány letartóztatási hullám már áthömpölygött városunkon. Elfogták és kivégezték Svetozar Markovićot, a tartományi pártvezetőség titkárát. Kinyomozták és megsemmisítették a nyomdát. Mivel az illegális pártmunkások Noviszádon már alig találtak rejtekhelyet, Milenko közölte az elvtársakkal, hogy a nap bármelyik szakában küldhetnek hozzánk szorongatott elvtársat.

— Egy nap — Milenko épp Belgrádban volt — eljött hozzánk Mara, Nikola Petrović jó ismerősünk felesége, s elmondta, a helyzet olyan súlyos, hogy kénytelenek igénybe venni lakásunkat. Estefelé egy elvtársnővel tért vissza, akit mi Mirának hívtunk. Fejős Klára volt. Ekkor nem tudtam, hogy valamennyi tartományi pártvezető közül csupán Fejős Klarának sikerült megmaradnia Noviszádon, s eltökélten továbbra is ki akart tartani ebben a

városban, hogy felújítsa a nemrég megsemmisített pártszervezetet. Klára ekkor nálam töltötte a telet és a tavaszt. A Radnička utca 35. számú házban éltünk. Amikor nem volt terepen, rádiót hallgatott, a pincében férjem írógépen legépelte a híreket, fivérem lakásán pedig sokszorosította. Mindezt egymaga végezte. Aztán elment tőlünk. 1943 nyarán Titelen letartóztattak egy munkáscsoportot, amelynek kapcsolata volt Klárával. Ő még mindig illegálisan élt valahol Verbáson és a Sajkás vidéken, a letartóztatottak közt azonban, úgy látszik, akadtak olyanok, akik túlságosan sokat tudtak. A rendőrség azt is kiderítette, hogy Mira — Fejős Klára — hosszabb ideig nálam és fivéremnél élt.

— Letartóztattak bennünket. Amikor férjemmel együtt kifelé vezettek lakásunkból — kétéves és négyéves kislányom teljesen egyedül maradt —, az előszobában az óraa pillantottam: fél tizenkettő volt, június 31-e. Pontosan két évvel ezelőtt ugyanebben az órában végezték ki Sonját. Amikor pedig föltuszkoltak a tehergépkocsira, kérészetlenül megsejndültek bennem Zmáj verssorai: „Ahol én megálltam...” Ott fogom folytatni, ahol Sonja megállt. A rendőrségen azt állítottam, hogy semmit sem tudtam Mira tevékenységéről, de ügyetlen voltam. Be akartam bizonyítani, hogy szakomra Mira egyszerű polgár volt, ezért azt mondtam, hogy személyi igazolványát is láttam, s hogy be volt jelentve a rendőrségen. Emiatt nagyon megkínóztak. Mindenáron ki akarták csikarni belőlem, milyen névre szólt az igazolványa. Én pedig tudtam, hogy Klára ott kint még azzal az igazolvánnyal jár-ke... És Sonja ereje, Sonja igazsága a szép gondolatokról az én igazságom is lett...

— Nemcsak engem és fivéremet tartóztattak le. Lecsukták Milenko néhány kollégáját is. Az első pillanatban azt hitték, hogy leleplezték az új tartományi pártvezetőséget. Emiatt az egész csoportot kegyetlenül botozták. Végül, a bírósági tárgyaláson, Milenko és elvtársai elhatározták, hogy a gyerekek végett megmeneküljenek, s velem együtt makacsul állították, hogy én semmiről sem tudtam. Ezt mondták férjemről is, akit már korábban szabadlábra helyeztek. Engem föltételelesen kiengedtek. A megszállás végéig állandó rendőri megfigyelés alatt éltem. Hetenként kétszer jelentkezni kellett. Fivéremet a sátoraljújhelyi fegy-

házba hurcolták. Később megölték egy erdőben, miután többedmagával kitört a fegyházból egy nagy, de szerencsétlen akció alkalmával. Holtan vitték vissza a fegyház udvarába. Társai fölismerték. Aztán őket is kivégezték, illetve Németországba hurcolták.

— Milenko egyszer ezt írta nekem: „Az a tudat, hogy ott folytatom, ahol Sonja abbahagyta, olyan érzéssel tölt el, amihez fogható nincs több. Egy ilyen nagy ügyért nagy áldozatokat kell hozni.”

— Egy ilyen nagy ügyért!...

*

Branka Jovanović a belgrádi egyetemista mozgalom igen kimagasló egyéniségei közé tartozott. Roppant őszinte, határozott, erélyes. Kifejezésének módja sajátos. Az eseményekben — még a tragikusakban is — mindig meg tudta látni a derűs mozzanatokot. Sokat és jól dolgozott a mozgalomban. Kiválóan értette a módját, hogyan kell szoros kapcsolatokat teremteni az emberekkel, megnyerni őket a maga és a párt ügyének.

Amikor a felszabadulás után először kerestem fel, tágas otthonában léptenyomon szemembe ötlött határozott egyéniségének bélyege. Az udvar pázsitos, a kis baromfifarm a modern agronómia elveit hirdeti, a lakás se nem fényűző, se nem egyszerű; minden befejezett, csinos, kényelmes, a légkör barátságos. (Brankának mindent elmondhat az ember, s ő is mindent őszintén, kertelés nélkül elmond. Sonja jól érezné magát ebben a házban, mint amilyen jól érezte magát Branka és Djura Jovanović belgrádi legénylakásában.)

— 1934-ben, amikor Sonja Belgrádba jött — meséli Branka —, jelentős események zajlottak le a Belgrádi Egyetem mezőgazdasági és erdészeti karán. Akkor ősszel sikerült első ízben megdöntenünk az egyetemista szervezet reakciós, nacionalista hangolású vezetőségét. Helyébe újat választottunk, haladó felfogású fiatalokból. Az új vezetőségtől sokat vártunk. Nem is csalódtunk benne. Teljesen új irányt adott a kulturális és politikai munkának a karon.

— A dékáni hivatal persze nem akart beletörődni ebbe a ténybe.

— Egy téli reggel a dékáni hivatal helyisége előtt megjelent Čorović dékán, s az ott lévő hallgatókhoz fordult. Emlékszem, nagyon illedelmesen

uraimnak szólította az egybegyűlteket. Aztán egyre hevesebben beszélt, engedelmességre intett bennünket, és mellette kardoskodott, hogy szálljunk harcra a „lázádók”-kal.

— Nekünk persze nem volt ínyünkre a papolás. Zajongani kezdtünk, el akaruk hallgattatni, de ő nem hagyta magát. Csökönnyösen folytatta a leckéztétést. Erre mi még hangosabban méltatlankodtunk. És ekkor, emlékszem, kinyílt a szomszédos vegyi laboratórium ajtaja, s epruvetták, palackok meg különféle tárgyak röppentek a dékánra.

— Sonja mellettem állt, s élénken hol a dékánt nézte, hol azokat, akik a tárgyakat rázúdították. Egyszer csak a fölöttünk lévő emeletre mutatott: „Rendőrök!”

— „Mindannyian az aulába! Ne hagyjátok magatokat provokálni!” — hallatszott ugyanabban a pillanatban a tapasztaltabb elvtársak parancsszava. Erősen karonragadtam Sonját, s lesiettem vele a lépcsőn. Az aulában azonban újabb meglepetés várt ránk. A nacionalista egyetemisták, több titkosrendőrrel együtt, botokkal támadtak ránk. Általános verekedés tört ki.

— Jól emlékszem Sonjára. Úgy csapkodott kis öklével maga körül, mintha ereje megsokszorosodott volna. A mellére, kezére, lábára zúduló ütéseket nem is érezte.

— Aljasok, a rendőrséggel szövetségzetek! Ki innen! — kiabáltunk mindaddig, míg az a maréknyi nyomorult meg nem futamodott előlünk a mellékajton keresztül. Ekkor valaki bezárta a kar épületének minden bejáratát; még ma sem tudom, hogy ki tette ezt, a rendőrség vagy a mieink. Ott töltöttük az egész éjszakát az aulában. Korošec másnap kénytelen volt eljönni hozzánk a karra, hogy megbékítsen bennünket. Ám hiába próbálkozott. Úgy ment el, hogy mi semmit sem ígértünk meg. Délután négy óra tájban azonban valaki kinyitotta a bejáratit ajtót, s mi elhatároztuk, hogy hazamegyünk. Időközben a városban elterjedt az aulában lezajlott verekedés meg a rendőri beavatkozás híre, s a kar épülete előtt mind több aggódó polgár gyűlt össze. A kapu előtt nagy néptömeg és rendőrsorfal várt bennünket.

— Néha furcsa részletek vesődnek az ember emlékezetébe. Egy fiatal asszony valamit kiabált a rendőröknek, s közben szüntelenül rázza esernyőjét... Közénk tuszokolták, mi pedig nem tehetünk mást, mint hogy tömör sorokban

utat törtünk magunknak a legközelebbi villamosmegállóhoz. Sonjával együtt szálltam föl a Belgrádba induló villamosra. A kocsi több rendőr is befurakodott.

— Nem akartunk provokálni és okot adni rá, hogy bárkit is letartóztassanak. Mégis verekedés tört ki, mégpedig az esernyős asszony miatt. A rendőrök betuszkolták az asszonyt a villamosba, noha egyáltalán nem volt szándéka Belgrádba menni. Ezért állandóan kiabált, és parázs szavakkal szidta a hatóságot. Ebből még a kocsiiban dulakodás támadt. Amikor pedig villamosunk befutott a Teráziára, s a nép észrevette, hogy az egyetemisták rendőrökkel birkóznak, nagy tömeg vett bennünket körül, mind többen vetették magukat a verekedésbe. Karonfogtam Sonját, átvezettem a járdára, s mind a ketten megmenekültünk a biztos letartóztatástól.

— Ettől az időtől kezdve Belgrád nem látott tüntetést Sonja nélkül. 1939-ben, amikor a csehszlovák követség előtt tüntettek, ismét együtt voltunk. Sonja egész idő alatt jelszavakat kiáltozott. A helyszínre érkező rendőröket a mieink kövekkel fogadták. Eldördültek az első lövések. Meglepődtünk. Azelőtt nem lóttek az egyetemistákra. Valaki elkiáltotta: „Ne meneküljétek, elvtársak! Vaktöltények!” Tévedett. Bosa Milčević volt az első áldozat. Menekülés közben a tülekedésben elvesztetem szemem elől Sonját. Később elmondta, hogy befutott egy mellékutcába, ott meglátott egy ismerős elvtársat, átkarolták egymást, úgy haladtak tovább. A rendőrorjárat szerelmes párnak nézte őket.

— Sonja egy kissé húzta jobb lábát. Amikor futni kellett Belgrád meredek, helyenként macskaköves utcáin, nem egyszer elvesztette cipőjét. Elhatározta tehát, hogy olyan esetekben, amikor zavargások várhatók, vagy tüntetéseket kell rendezni, magas szárú cipőt hűz. Egyetemista körökben ezért azt mondták: „Ha Sonján magas szárú cipő van, felfordulás lesz”.

— Ezekben az esztendőben nemcsak az egyetemi karokon, hanem minden egyetemista szervezetben, étkezdében és otthonban is nagy harc folyt a politikai pozíciókért. Tudtuk: ha haladó a vezetés, biztosítva van a hatásunk ezer meg ezer egyetemi hallgatóra. Ezért az elvtársak elhatározták, hogy Sonját be kell választani az Egyetemis-

ta Leányotthon igazgató-bizottságába. Kedves és okos, de ugyanakkor ropogant határozott és megbízható is — eszményi erre a helyre. Az otthon igazgatóbizottságába azonban nem választhatják be, ha nem lakik ott. Kis albérleti szobájából hamar átköltözik tehát az otthonba. A még egyetlen szabad számot, a százast kapja. (Összesen száz lánynak volt helye ebben az otthonban. Nénje, Dara emlékként örzi Sonja egy-két tárgyát ebből az időből: törülközőjét és a százas számmal megjelölt fehérneműs zsákokcskát.)

— Az otthonban Sonja mindjárt alelnök lett. Nagyrészt neki köszönhető, hogy ez a kis közösség a háborúellenes és antifasiszta eszmék terjesztőjévé vált Belgrádban. A Belgrádi Egyetem ezer meg ezer egykori hallgatója ma is emlékszik azokra a mozgalmas rendezvényekre és tartalmas esti társalgásokra, amelyeknek az ötlete Sonja gazdag képzeletében született meg. Ezekben a rendezvényeken a leghatásosabban népszerűsítették a forradalmi irodalmat, főleg a világ haladó és proletár irodalmának költészetét.

— 1941. március 27-én Vuk belgrádi emlékművénél Sonja — néhány ifjú elvtárs vállaló — lángoló beszédet mondott a tüntetőknek. Az utolsó tüntetés volt ez, egy nyugtalan, eseményekben gazdag idő rapszódiájának utolsó akkordja.

— Mindössze néhány hónap múlva szentánúja voltam letartóztatásának.

— Abban az időben pártfutár voltam, összekötő szerepet töltöttem be Belgrád és Bánát, illetve Pancsova között, ahol akkoriban Stevica Jovanović, a tartományi pártvezetőség tagja rejtőzködött. Naponta többször is átutaztam az egyik városból a másikba; hol autóbuszon, hol hajón, hogy minél kevesbé tűnjek fel. Ugyanebből az okból elégánsan öltözködtem, csinos kalapocskát viseltem.

— Bánátban már megkezdődött a fölkelés, néhány osztag harcolt a vidék legkiválóbb forradalmárainak vezetésével. Žarko Zrenjanin, Stevica Jovanović és a tartományi pártvezetőség többi tagja a legnagyobb életveszély közepette szította és tömegesítette a fölkelést. Egymás után alakítják a pártszervezeteket, mind több helységben gyűjtik a fegyvert, tizedeket szerveznek... A harci alakulatban könnyű és szép volt az élet az övékéhez, az illegális pártvezetőkéhez ké-

pest. Ők Bánát városait és falvait járták, fegyveres katonák, csendőrök, rendőrök és titkosrendőrök százai között, támaszpontonról támaszponttra; s a bázisok közül bizony nem egy tartogatott meglepetést, nem egyet árultak el a lebukottak, vettek körül puskacsövek.

— Aznap Stevicánál találkoztam Sonjával. Azt mondta, hogy neki is át kell utaznia Belgrádba. Nem kérdeztem, nem mertem megkérdezni, milyen ügyben.

— Elindultunk Pancsova utcáin. Karanfoga lépkedtünk, de nem illettünk egymáshoz. Én kalapban, kifestve, ő egészen egyszerűen öltözve, mint mindig. A hajó éppen indulni készült amikor odaértünk. Jó taktika volt megvárni az utolsó pillanatot, nem várakozni a parton... Mintegy száz lépésről észrevettük, hogy tábori csendőrök állnak sorfalat a hajóhídnál, igazoltatják az utasokat, s egyenként engedik őket tovább.

— Igazoltatnak — mondtam Sonjának. — Fordulj vissza! Veszélyes!

— És te? Te utazol? — kérdezte Sonja.

— Utazom, Sonja. Mennem kell — válaszoltam. — Te pedig fordulj vissza! Hamar, amíg nem késő!

— Ha te vállalod a kockázatot, én is vállalom — mondta, még mindig teljesen nyugodtan. — Nekem is utaznom kell!

— Odamegyünk a sorfalhoz. Én megyek elől, nyújtom egyik hamis igazolványomat. Átengednek. Amint azonban rálépek a hajóhídra, érzem, hogy Sonja nem követ. Minden elővigyázatossági szabály ellenére visszanezék, s látom, hogy Sonját félreállítják egy kisebb csoportba. Alig észrevehetően felém bólint. Arca nagyon komoly. Felmegyek a hajóra.

— Belgrádban sietve közöltem azal a személlyel, akivel kapcsolatot tartottam, hogy Sonját letartóztatták. Később megtudtam, hogy Noviszádról egy titkosrendőrt küldtek Bánátba, aki személyesen ismerte Sonját. A kopó azon a végzetes napon, amikor Sonja a tábori csendőrök sorfalához lépett hamis igazolványával, éppen ott állt a kikötőben. Könnyen felismerte Sonját santa lábáról.

— Sonja egy egész sereg polgárral együtt a pancsovai selyemgyárban volt bezárva. Hogy nem mentették ki onnan az elvtársak? — szakadt fel belőlem akaratlanul is a súlyos kérdés.

— Ugy látszik, hogy nem bírták — mondta Branka. — Vajon Stevicának

miért kellett ezekben a válságos napokban éppen Pancsován tartózkodnia? Sonja után hamarosan ő is elesett.

*

Az öreg Djoka bácsi lassan bólogatott. Arca petyhüdt volt, léptei bizonytalanok, szeme pedig túlságosan bölcs, bánatos és kissé bizalmatlan. Úgy nézett rám, mintha nagyon távol álltam volna tőle. Már közel volt a sirhoz, amikor lánya, Sonja haláláról mesélt nekem.

Ő látta ezt a halált.

Pedig nem mindig jó: látni.

Ha az ember csak látszólag tartozik egy osztályhoz — az uralkodóhoz, a polgárihoz —, akkor a kedvezményei is látszólagosak, mérgezettek.

Az egykori jegyzőnek és báni felügyelőnek sosem sikerült könnyítenie gyermeke gyötrelmein. Tehetetlenségének tudata és fájdalma olyannyira erőt vett rajta a rendőrfőnökök hazug, lényegében ironikus ígérétei után, hogy szinte elfásult tőle. A remény és meddő illúziók összeomlása után százszorososan véresebbnek látta leánya véres ingét.

Djoka bácsinak lehetővé tették, hogy jelen legyen leánya ügyének tárgyalásán. Persze, nem a tárgyalás színelhelyén ült. A becskerekai megyeháza egyik magas ablakából figyelte az ítélkezést, elrejtőzve a tekintetek elől.

Amikor Macedóniából visszatért, Vidához, középső lányához költözött, Becskerekre (ma Zrenyanin). Itt állást is kapott. Vidák háza nem messze volt a vasútállomástól, előtte kellett elhaladnia mindenkinek, aki az állomásról a városba akart menni. Amikor azonban 1941. július 31-én tizenhat kommunistából álló csoportot az állomásról a városba vezettek, senki sem tartózkodott a házban. Csak a szomszédok látták a csoportban megkötözve lépkedő Sonját. Azt mondják, végigtekintett az ablakon, de nem látott mögöttük senkit. Nénje háza sem menedéket, sem vigaszt nem nyújtott. Apja és Vida ekkor már a dolgukon voltak, a megyeházán. És éppen ebbe az épületbe vezették be Sonját és társait. Megérkezésük után hamarosan megerősítették előtte az őrséget.

— Micsoda komédia volt ez a tárgyalás! — sóhajtott fel az öreg, szeme pedig könnybe lábadt a fájdalmas emlékektől.

— A régi igazságszolgáltatás kánonjai (nem akarta úgy nevezni, hogy a burzsoá kánonok, ez az ősz ember sosem fitogtatta forradalmi felfogásait) egy helyen azt mondják, hogy csak szabad ember fölött mondhatnak ki halálos ítéletet. Ezért, amikor megkezdődött a tárgyalás, a gyerekekről (!) leoldották a láncot. A négyszögletű udvarban egy asztalt helyeztek el a bíráknak, a vádlottak pedig ott álltak előttük. Nem is volt ez tárgyalás. Az ítéletet már előre meghozták, a többi csak a germán formaságok kedvéért csinálták. A rendet meg kell tartani, gondolták — legalábbis a kezdetben — a fasiszták. Amikor az utolsó halálos ítéletet is kimondták, a gyerekeket újra láncra verték. Jól láttam őt, az én Sonjám. Egy magas, testes fiatalemberhez láncolták, s ő, a törékeny lányka még arra is ügyelt, hogy fölösleges kézmozdulatával ne fokozza sem a fiú, sem a maga fájdalmait.

— Jól láttam őket. Felsőszakoztatva hajtották a kis csoportot a tehergépkocsik felé. A Sonja melletti fiatalember felemelte kezét, vele Sonját is. Megtörölte homlokát. Verejtékezett. Mégsem olyan könnyű a halálba menni, tudatosan, méltóságteljesen és némán. Sonja ránézett nyílt, tiszta tekintetével. A fiatalember feléje fordította fejét. Talán rámosolygott, nem láttam. Utána egymáshoz kötve fölcihelődtek a tehergépkocsiba. Egy ládára léptek, onnan a kocsira. Az egyiknek a keze a másikéhoz illeszkedett, kímélte egyik a másikat. A láncok csörömpöltek, de ez alig hallatszott a magas ablakig... A tehergépkocsik elindultak.

— Lementem a lépcsőn, kisiettem az épületből, és beültem egy fiákerba. Utánuk akartam hajtani, de nem közelíthettem meg őket. A rabtemetőhöz vezető utakat elállták. Megálltam az országút szélén a nedves fűben, és vártam...

A kommunistákkal, rendőrökkel és gépfegyverekkel megrakott tehergépkocsik megálltak a Baglyasban. Spiller és Reit követte őket.

S itt, a Baglyasban, a városszéli rabtemetőben elkezdett kaszálni a gépfegyver.

Sonja tudta, hogy a Gestapónak szietős a dolga, innen nem menekülhetnek. Mégis, nem élt hiába!

Amióta öntudatra ébredt, harcolt az emberekért, felvilágosításukért, arra törekedett, hogy felébressze bennük emberi méltóságuk tudatát. Ez az igyeke-

zete nem volt hiábavaló. Ifjúsága szép volt, mindennek ellenére. (A szépre kell gondolni, a súlyos pillanatokban csak a szépre, akkor elviselhető a botozás, kínzás, lektüzdhet a halálfélelem.) Mennyi szépség volt az elvtársi viszonyban, az önzetlen önfeláldozásban. Milyen szépségeket tártak fel előtte hazája beláthatatlan rónáságai és büszke hegyormai, erdői, folyói és vizesei! Feledhetetlenek az Egyetemista Leányotthonban áltöltött esték, a vajdasági egyetemisták körében elhangzott szenvedélyes viták, azok a pillanatok, amikor az emberi lélek ismeretlen mélységeiből kiásott és lángoló szavakba foglalt igazságtól átforrósodik a lehelet és parázslik a szem... Igen, és Párizs! Az óriási Békestadion! Ő is beszélt ott, és esküt tett... Hol is van az a sarló-kalapácsos gyűrű, amit onnan hozott?

És a gépfegyver kaszál.

Talán megsajnálta a katonák, amikor azt mondták neki, hogy fordítson hátat, ne lássa a gépfegyvercsövekből leselkedő halált? Sonja erről nem akart tudni. Nem kért kegyelmet, sem könyörületességet. Kiegyenesedett, büszkén felvetette fejét, és mosolyogva odakiáltotta: „Lőjete, ez kommunista kebel!”

Amikor a tehergépkocsik üresen a város felé indultak, Sonja apja még mindig a vizes fűvön állt. Ekkor elvesztette eszméletét, és sokáig feküdt ott az országút szélén, a becskereki rabtemető közelében.

Bezárult a kör. A bölcsőtől a sírig. Az apával, az apa nélkül.

Az öreg Marinković többé nem tért vissza hivatalába. Soha többé nem lépete át a vérfoltos régi vármegyeháza küszöbét, melynek falai annyi gáztettet láttak... Csak — azt mondják — egy kérdés szakadt föl a fájdalomtól szétmarrt melléből: „Hol van, barátaim, Sonja pártja? Segíteni akarom.”

Ő volt a felszabadított Zrenyanin Népfelszabadító Bizottságának első elnöke.

*

1943-ban a fasiszták felásták a Baglyasban a kivégzett kommunisták sírjait, s éjszaka, a legnagyobb titokban, rettegve elégették csontjaikat.

Milyen ostobák voltak!

A kétszeres halál sem volt képes megsemmisíteni az élharcosok lángoló szellemét, meggátolni a szocializmusról szőtt álmuk valóra válását.

KOROM TIBOR fordítása